

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर व दलित चळवळ : एक अभ्यास

प्रा. सुमन लक्ष्मणराव केंद्रे

लक्ष्मीबाई भाऊराव पाटील , महिला महाविद्यालय, सोलापूर.

प्रस्तावना :-

महात्मा फुले यांचा वारसा घेऊन २०व्या शतकात परिवर्तनवादी चळवळीला व्यापक स्वरूप प्राप्त होण्यास सुरुवात झाली. सामाजातील उपेक्षित राहिलेल्या घटकांच्या सर्वांगीन विकासासाठी परिवर्तनवादी लढे उभे राहिले. शेकडो वर्षांपासून अस्तित्वात असलेल्या इथल्या ताठर जातीव्यवस्थेने अस्पृश्य व दलित समाजावर जी अनेक अमानवी स्वरूपाची बंधने लादली होती ती बंधने झुगारून देण्यासाठीच चळवळी उभ्या राहिल्या. महात्मा फुले, राजर्षी शाहु यांचा वारसा घेऊनच डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी नेतृत्वासाठी दलित समाज परिवर्तनाची चळवळ नव्या जोमाने सुरु केली. दलित या शब्दाचे अनेक अर्थ आहेत. सामान्यतः दलित म्हणजे सामाजिक, सांस्कृतीक व आर्थिकदृष्ट्या दबलेला, दडपलेला, शोषित, पिडीत, तळागाळातला, निम्नस्तरीय व मागासलेला होय. डॉ. बाबासाहेबांनी दलितांना केंद्रस्थांनी ठेवून त्यांच्यावर होणाऱ्या, अन्याय, अत्याचारा विरुद्ध त्यांच्यात जागृती निर्माण केली. डॉ. आंबेडकरांनी दलितांना त्यांच्या हक्काविषयी जाणीव

करून देत त्यांची अस्मिता जागृत केली.

बहिष्कृत हितकारिणी सभेची स्थापना १९२४ -

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी १९२४ ला मुंबई येथे अस्पृश्य समाजातील कार्यकर्त्यांसह, समाजसेवकांची सभा घेऊन या सभेत बहिष्कृत हितकारिणी सभेची स्थापना केली व "शिका, संघटीत व्हा व संघर्ष करा" या ब्रीदवाक्यापासून त्यांनी आपल्या कार्याची सुरुवात केली. या समाजाचा मुख्य उद्देश म्हणजे विद्यार्थी वसतीगृहाद्वारे, अन्य साधनाद्वारे समाजात शिक्षणाचा प्रसार करणे, बहिष्कृत समाजासाठी वाचनालये, शैक्षणिक वर्ग उघडणे, बहिष्कृत समाजाची सांपत्तिक स्थिती सुधारण्यासाठी औद्योगिक व शेतीविषयक शाळा चालविणे हे होते. धनंजय कीर बहिष्कृत हितकारिणी सभेविषयी म्हणतात, "बहिष्कृत हितकारिणी सभेची स्थापना म्हणजे भारतातील पददलितांना स्वावलंबन, स्वाभिमान, आत्मोद्धार यांची शिकवण देवून देशात महापरिवर्तन घडवून आणणाऱ्या युगाचा प्रारंभ होय."

महाडचा मुक्तीसंग्राम :- १९२३ ला मुंबई प्रांताच्या कायदेमंडळात सार्वजनिक पाणवटे, धर्मशाळा, विद्यालये, बगीचे वगैरे ठिकाणी अस्पृश्यता पाळू नये असा ठराव मंजूर करून घेतला होता. पण स्पृश्य हिंदुच्या भितीने तेथील अस्पृश्यांनी त्या तलावाचे पाणी नेण्याचा हक्क बजावला नव्हता. १९ व २० मार्च १९२७ ला डॉ. आंबेडकरांनी महाड येथे परिषद घेण्याचे ठरविले व कार्यकर्त्यांसह त्यांनी चवदार तळ्याचे पाणी ग्रहण केले. त्या प्रचंड जनसमुदायानेही आपल्या नेत्याचे अनुकरण केले.

या चळवळीच्या माध्यमातून डॉ. बाबासाहेबांनी दलित समाजामध्ये आत्मविश्वास निर्माण केला. २० मार्च १९२७ हा दिवस माणुसकीचा व समतेचा संदेश देणारा दिवस होता. यावेळी आंबेडकरांना विरोधही पत्करावा लागला. पण त्यांनी दलित उद्धारार्थी चळवळ थांबवली नाही.

नाशिकचा काळाराम मंदीर सत्याग्रह

१९३० ला डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी नाशिक येथील काळाराम मंदिरात अस्पृश्यांना प्रवेश मिळावा म्हणून चळवळ उभारली. यात अनेक कार्यकर्ते व ब्राम्हणेत्तर चळवळीचे नेते जवळकरही सामिल होण्यासाठी नाशिकला गेले होते. अस्पृश्यांसाठी स्वतंत्र "पतितपावन मंदिर" बांधण्याचे ठरले पण आंबेडकरांनी सांगितले की, यामुळे अस्पृश्यांच्या समस्या सुटणार नाहीत, तोच पैसा त्यांच्या विकासासाठी खर्च व्हावा असे त्यांचे मत होते.

रामनवमीच्या दिवसानिमित्त अनेक अस्पृश्यांनी या मंदिरात प्रवेश केला. अनेक सत्याग्रहींना मारहाण सुध्दा सहन करावी लागली. पण डॉ. आंबेडकरांच्या या चळवळीला यश आले. आणि १९३६ पासून हिंदुसाठी काळाराम मंदिराचे दरवाजे खुले झाले. पण तेही स्पृश्य हिंदुसाठी.

नाशिकच्या काळाराम मंदिर सत्याग्रहाचा परिणाम दलित मुक्ती आंदोलनाच्या प्रगतीस हातभार लावणारा ठरला. अस्पृश्यांना त्यांच्या हक्काची जाणीव झाली. अस्पृश्यांना अन्यायाविरुद्ध लढा कसा द्यायचा हे आंबेडकरांनी शिकविले.

पुणे करार व डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर दुसऱ्या गोलमेज परिषदेत दलित हे अल्पसंख्य आहेत व आर्थिकदृष्ट्या मुसलमानापेक्षा दुबळे आहेत म्हणून त्यांच्या हक्काचे संरक्षण करण्यासाठी त्यांना स्वतंत्र मतदार संघ द्यावेत असा युक्तिवाद डॉ. आंबेडकरांनी केला. तो ब्रिटिशांनी मान्यही केला

होता व भारतातील अस्पृश्यांना स्वतंत्र मतदार संघ दिले होते. बहुसंख्य समाजापासून अल्पसंख्य गटांना दुर ठेवण्यासाठी ब्रिटिश राज्यकर्ते हेच त्यांचे खरे हितरक्षणकर्ते आहेत अशी भावना निर्माण करण्यासाठीच स्वतंत्र मतदार संघाची तरतुद करण्यात आली होती.

पण म. गांधी दलितांसाठी विभक्त मतदार संघाचा शासनाने निर्णय घेतल्यास स्वतःचे प्राण पणास लावून मी त्यास विरोध करीन असे गांधीजींनी गोलमेज परिषदेतच जाहिर केले.

तसे पत्र म.गांधींनी ब्रिटिश पंतप्रधान रॅमसो मॅकडोनाल्ड यांना दिले. पण त्याकडे दुर्लक्ष झाले व विभक्त मतदार संघ घोषित झाला. तेव्हा २० सप्टेंबर १९३२ पासून त्यांनी अमरण उपोषणाला सुरुवात केली. पुण्याच्या येरवडा जेलमध्येच त्यांनी उपोषण सुरु केले. गांधीजींची तब्येत खालावत चालली होती. गांधीजींचे प्राण वाचविण्यासाठी सर्व देशभर हालचाली सुरु झाल्या. शेवटी डॉ. आंबेडकर आणि म.गांधी यांच्यात कार्यकर्त्यांनी समेट घडवून आणला. पुणे करार घडून आला. त्यानुसार डॉ. आंबेडकरांनी स्वतंत्र मतदार संघाचा स्विकार केला. हरिजन हा हिंदु समाजाचाच घटक आहे हे आंबेडकरांनी मान्य केले. पण करारानुसार १४८ जागा हरिजनांना देण्यात आल्या. शिवाय म. गांधीजींनी १९३२ मध्ये हरिजन सेवक संघाची स्थापना केली.

राखीव जागाद्वारे डॉ. आंबेडकरांनी आपल्या दलित बांधवांना राजकीय हक्क मिळवून दिले. ज्या हक्कापासून हरिजन बांधव हजारो वर्षांपासून दुरावले होते.

महार वतन व डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर

डॉ. बाबासाहेबांच्या मते महार वतनामुळे दलित आपला स्वाभिमान विकून बसले आहेत. कारण दलितांना सरकारी कामाशिवाय हलक्या दर्जाची कामे करावी लागत. शिवाय सरकार केव्हाही महारांच्या जमिनी काढून घेत असत. आणि दलितांना जी कामे करावी लागत, त्यामुळे त्यांचा विकास होणार नव्हता.

डॉ. आंबेडकरांनी १७ सप्टेंबर १९३७ रोजी मुंबई विधान सभेत महारांच्या वतनासंबंधी कायद्यात दुरुस्त्या सुचविल्या त्यानुसार महारांच्या वतनी जमिनी सरकारने परत कराव्यात. त्यांचा पगार सरकारी खजिन्यातून व्हावा, त्यांच्या कामाची यादी निश्चित करावी, महार वतन रद्द झाल्याशिवाय स्वतः व्यवसाय किंवा नवीन व्यवसाय करण्याची वृत्ती त्यांच्यात निर्माण होणार नाही असे डॉ. आंबेडकरांचे मत होते.

पत्रकारिता व डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर

अस्पृश्य वर्गात प्रबोधन झाले पाहिजे, यासाठी डॉ. आंबेडकरांनी पत्रकारितेच्या माध्यमातून आवाज उठविला. त्यासाठी त्यांनी मुकनायक, बहिष्कृत भारत, जनता इ. वृत्तपत्रे काढली. बहिष्कृत भारत हे आंबेडकरांनी सुरु केलेल्या दलित चळवळीचे मुखपत्र होते. आंबेडकरांच्या वृत्तपत्रीय लिखाणाचा हेतू दलित बांधवांची उन्नती हाच होता. त्यांच्या मुकनायक या वृत्तपत्राने सामाजिक व राजकीय क्षेत्राबरोबरच दलित बांधवांनी आपला दर्जा निर्माण केला पाहिजे. ही जाणीव निर्माण केली. तर त्यांच्या जनता या पाक्षीकातून त्यांच्या धर्मातराची भूमिका स्वतंत्र मजूर पक्षाची स्थापना, स्वातंत्र्यानंतर आंबेडकरांनी कायदामंत्री म्हणून तसेच राज्य घटणेच्या मसूदा तयार करण्याच्या समितीचे अध्यक्ष म्हणून जी अपूर्व कामगिरी केली त्याची माहिती जनता या वृत्तपत्रामुळे जनतेपुढे आली.

आंबेडकर निर्भिड व ध्येयवादी पत्रकार होते. त्यांनी वृत्तपत्राच्या माध्यमातून हिंदुधर्म, धर्मग्रंथ, जातीव्यवस्था, मनुस्मृती, ब्राम्हणशाहीवर टिका केली. वृत्तपत्रीय लिखाणातून त्यांनी अस्पृश्य समाजाला विचारप्रवण केले व त्यांना अंतर्मुख बनविले. वृत्तपत्र हे सा.परिवर्तनाच साधन आहे असे आंबेडकरांचे मत होते.

सारांश :- डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी महात्मा फुले व राजर्षी शाहु यांच्यापासून प्रेरणा घेऊन अस्पृश्यांच्या उद्धाराचे कार्य हाती घेतले. सत्याग्रहाच्या माध्यमातून त्यांनी एक परिवर्तनाची चळवळ उभी केली. अस्पृश्य लोकांत आत्मविश्वास निर्माण केला. अस्पृश्य समाजाला त्यांचे राजकीय हक्क मिळवून दिले. त्यांना जगण्याचा हक्क मिळवून दिला. मुकनायकाच्या प्रेरणेने लोक बोलू लागले. यातूनच आंबेडकरी चळवळीतून अनेक लेखक, कवी पुढे आले. समाजाची वास्तवता मांडू लागले. दलित चळवळीला खऱ्या अर्थाने सुरुवात झाली. या पार्श्वभूमीवर महाराष्ट्रातील दलित चळवळीचे अध्ययन करताना एक बाब प्रकर्षाने जाणवते की, आधुनिक काळात महाराष्ट्राच्या सामाजिक तसेच राजकीय जीवनात अनेक स्थित्यंतरे घडून आली. त्यात दलित चळवळीचे योगदान महत्त्वपूर्ण राहिलेले आहे. महाराष्ट्रातील दलित चळवळीवर एक दृष्टीक्षेप टाकला तर असे दिसून येते की, आधुनिक काळातील दलित चळवळीमध्ये विविध प्रवाह आहेत. त्यात डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे स्थान निर्णायक व अवर्णनीय आहे.

संदर्भ ग्रंथ

- १) डॉ. नारायण कांबळे, (संपा) दलित चळवळीच्या दिशा, एक चिंतन चिन्मय प्रकाशन, औरंगाबाद २०११.
- २) प्राचार्य रा.तु. भगत, (संपा) संत साहित्य आणि दलित संवेदन चैतन्य प्रकाशन, कोल्हापूर. २००३.
- ३) डॉ. एस.एस. गाठळ, आधुनिक महाराष्ट्राचा इतिहास, कैलाश पब्लिकेशन, औरंगापूरा, औरंगाबाद. २००५,
- ४) डॉ. अविनाश सांगोलकर, दलित साहित्य उगम आणि विकास, प्रतिमा प्रकाशन, पुणे. २०१०.
- ५) धनंजय किर, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, पाप्युलर प्रकाशन, सहावी आवृत्ती. २००२.
- ६) विठ्ठलराव भर, सामाजिक क्रांतीच्या अग्रदुत - डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, १९९२.
- ७) डॉ. योगेंद्र मेश्राम, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे वाडमयीन चिंतन, सुगावा प्रकाशन, पुणे, २००९
- ८) प्रतिभा पाटणकर, संपा. आंबेडकरी चळवळीचा वारसा, प्रकाशन, निर्मिती विचारवंत, कोल्हापूर. २००६.